

KASATA KLASZTORU TRYNITARZY W KROTOSZYNIE ORAZ LOSY JEGO KULTUROWEGO DZIEDZICTWA¹

Wprowadzenie

W Krotoszynie znajdował się jedyny na terenie Wielkopolski klasztor Zakonu Przenajświętszej Trójcy, ufundowany w 1731 r. przez Józefa Potockiego, wojewodę kijowskiego, od 1735 r. hetmana wielkiego koronnego². Przekazał on zakonnikom drewniany kościół filialny pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła i wznosił drewnianą rezydencję, przeznaczając na ich utrzymanie dochody z folwarku Zmysłowo oraz 20 000 złp. zahipotekowanych na krotoszyńskiej synagodze. Do obowiązków trynitarzy należało odprawianie mszy w intencjach określonych przez fundatora oraz nabożeństw w języku niemieckim. Jako że na zachodnich rubieżach Rzeczypospolitej nie mogli realizować swego charyzmatu w zakresie wykupu niewolników (*redemptio captivorum*), ich wysiłki skupiały się na niesieniu materialnego i duchowego wsparcia najuboższym (*opera misericordiae*). W 1740 r. liczba zakonników wzrosła się z sześciu do trzynastu dzięki zwiększeniu sum fundacyjnych o 20 000 złp zahipotekowanych na dobrach Chwaliszewo. Oznaczało to zmianę statusu placówki zakonnej – z rezydencji kierowanej przez prezydenta stała się konwentem z ministrem na czele. Drewniany klasztor około 1744 r. został zastąpiony dwukondygnacyjnym budynkiem

¹ Prezentowany tekst stanowi poszerzoną wersję referatu wygłoszonego na konferencji *Losy i znaczenie dziedzictwa po klasztorach skasowanych w Wielkopolsce pod rządami pruskimi (do 1871 r.). W 180. rocznicę decyzji o likwidacji klasztorów w Wielkopolsce*, zorganizowanej w Poznaniu w dniach 4-7 IV 2013 w ramach projektu *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*.

² K. Krotoski, *Dzieje miasta Krotoszyna*, t. 1, *Miasto Krotoszyn i jego dziedzice za czasów polskich (od 1415 do 1779)*, Krotoszyn 1930, s. 279-288. Por. M. Sobczyńska-Szczepańska, *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice 2017, s. 91-93.

murowanym, wzniesionym na planie prostokąta, o dwupółtraktowym układzie wnętrza. Murowana świątynia, o dwuprzęsłowej nawie i jedno-przędowym prezbiterium, z jednowieżową fasadą, powstała w latach 1767-1774 dzięki szczodrości wdowy po hetmanie, Ludwiku z Mniszchów Potockiej.

Okoliczności kasaty krotoszyńskiego klasztoru trynitarzy nie były dotychczas przedmiotem szczegółowych badań, a zainteresowanie ich dziedzictwem kulturowym ograniczało się do kwestii autorstwa i genezy form architektonicznych świątyni³. Niniejszy artykuł, mający na celu wypełnienie tej luki badawczej, powstał w oparciu o licznie zachowane materiały źródłowe przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁴, Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu⁵ oraz w archiwum parafii pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krotoszynie⁶.

Ostatnie lata istnienia klasztoru i okoliczności jego kasaty

Zamknięcie klasztoru krotoszyńskiego w 1819 r. przypieczętowało wieloletni proces jego powolnego upadku, który rozpoczął się w 1793 r. wraz z przejściem Wielkopolski pod panowanie pruskie. Trynitarze, podobnie jak całe duchowieństwo, zostali zobligowani do przekazywania

³ Kościół trynitarzy w Krotoszynie znajduje się w orbicie zainteresowań historyków sztuki od przeszło stu lat. Historia powstania i określenie proveniencji jego form architektonicznych zob. W. D a l b o r, *Związki Wielkopolski i Śląska w architekturze drugiej połowy wieku XVIII*, „Prace Komisji Historii Sztuki PAU”, t. 10, 1952, s. 33-41. Nowe ustalenia na temat autorstwa budowli zob. M. S o b c z y ń s k a - S z c z e p a ń s k a, *Problem autorstwa kościoła dworskiego w Cieszkowie oraz świątyni trynitarzy w Krotoszynie w świetle źródeł*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 75, 2013, nr 3, s. 405-424; T a ń, *Architektura*, s. 123-124, 149-152.

⁴ Zespół nr 3220 (*Klasztor trynitarzy w Krotoszynie*) złożony z dokumentów pochodzących z archiwum klasztoru; zespoły nr 1036 (*Inspekcja Budowlana w Krotoszynie*), 5666 (*Królewsko-Pruskie Archiwum Państwowe w Poznaniu*) i 291 (*Rejencja w Poznaniu*), zawierające akta wytworzone przez administrację państwową.

⁵ Zespoły nr 12 (*Biskupi Poznańscy – Acta Visitationum*), 75 (*Księgi i akta zakonów. Trynitarze*), 77 (*Biskupi i arcybiskupi poznańscy*), 78 (*Konsystorz i Kuria Arcybiskupia*), 79 (*Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic*).

⁶ Jeden poszyt akt został przekazany do Muzeum Regionalnego w Krotoszynie (dalej MRK) – MRK, sygn. 1993, Akta klasztoru w Krotoszynie z lat 1825-1837. Najważniejsze dokumenty z archiwum parafialnego przytoczył *in extenso* ks. Feliks Błażejowski, zob. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej AAP), sygn. Mps II/07, F. B ł a ń e j e w s k i, *Dzieje kościoła potrynitarzkiego i parafii św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krotoszynie*, Krotoszyn 1980.

połowy swoich dochodów skarbowi państwa. Ich suplika o zmniejszenie podatku, skierowana do królewskiej kamery wojenno-ekonomicznej w Poznaniu, została rozpatrzona negatywnie (29 X 1793)⁷. Na skutek antykościelnej polityki Fryderyka Wilhelma II, utrudniającej klasztorom przyjmowanie nowych adeptów życia zakonnego⁸, liczba członków trynitarzkiej placówki stopniowo malała (w latach 1795-1796 zmarło trzech zakonników⁹), w wyniku czego w 1797 r. straciła ona status konwentu i znowu stała się rezydencją¹⁰. Po śmierci trzech kolejnych zakonników w latach 1802, 1805 i 1807¹¹, pozostało czterech kapłanów i jeden brat świecki¹². Dyscyplina wewnątrz wspólnoty uległa rozprężeniu, o czym świadczy list (niedatowany) definitora prowincjalnego i wizytatora o. Dominika od św. Jacka Smarzewskiego do krotoszyńskiego superiora o. Węcześnie od św. Eustachego Sklenarza, w którym wytyka mu słabość do gorzałki i nocowanie poza murami klasztoru¹³. Zapewne te występki były przyczyną przeniesienia zakonnika w 1809 r. do domu trynitarzy w Warszawie. Ostatnim prezydentem ich rezydencji w Krotoszynie został o. Jan od św. Małgorzaty Szkaradowicz.

Po wcieleniu Wielkopolski do Księstwa Warszawskiego Krotoszyn znalazł się w departamencie poznańskim. Jeszcze pod rządami pruskimi, w bliżej nieokreślonym czasie władze zajęły na magazyny część pomieszczeń na piętrze klasztoru, których przystosowanie do nowej funkcji – zostały „wyreperowane”, a „ściany u dołu deskami wybite” – sfinansował magistrat¹⁴. W kwietniu 1808 r., na prośbę

⁷ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy południowe 1793-1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 80.

⁸ Od 1795 r. kandydaci do nowicjatu musieli uzyskać akceptację królewskiej kamery wojenno-ekonomicznej, w 1796 r. ich minimalny wiek został określony na 21 lat, zaś kandydatów do przyjęcia święceń kapłańskich – na 25 lat. Zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), sygn. 53/3220/0/-/18, Zarządzenia władz pruskich w sprawie przebywania w klasztorze prowincjała lub jego wysłannika oraz przyjmowania nowicjuszy, s. 3-6.

⁹ APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum huius nostri conventus Krotoszyniensis Ordinis Sanctae Trinitatis de Redemptione Captivorum (...) ab anno 1731*, s. 111-113.

¹⁰ Tamże, s. 99.

¹¹ Tamże, s. 113-115, 147.

¹² AAP, zespół 79, sygn. KA II 214/1, Krotoszyn – kościół św. Piotra i Pawła, k. 78.

¹³ APP, sygn. 53/3220/0/-/15, Zarządzenia papieskie i diecezjalne w sprawach ceremonii kościelnych oraz wypisy z bulli papieskich dotyczących trynitarzy, s. 6-7.

¹⁴ APP, sygn. 53/3220/0/-/25, Materiały dotyczące sprawy wynajmowania pomieszczeń klasztoru oo. trynitarzy w Krotoszynie na magazyny dla urzędów, k. 3.

rajców, podprefekt powiatu krotoszyńskiego Stefan Garczyński przeznaczył wspomniane izby na skład zboża, jednak już w listopadzie kazał je opróżnić, uprzątnąć i zwrócić trynitarzom¹⁵. Jednocześnie zawezwał zakonników do przekazania części pomieszczeń na dolnej kondygnacji na siedzibę sądu pokoju. Ich prośba o anulowanie tej decyzji lub wyznaczenie czynszu za wynajem, skierowana do prefektury departamentu poznańskiego, została oddalona (pismem z 13 IX 1808) ze względu na „szczupłość funduszu Skarbu, [i] niedostatek budowli innych narodowych”¹⁶. Ostatecznie, na podstawie reskryptu ministra spraw wewnętrznych z 18 XI 1811, 27 VIII 1812 został zawarty kontrakt między o. Szkaradowiczem a Garczyńskim na wynajem pomieszczeń klasztornych do 1 VI 1815 za 360 złp. rocznie¹⁷, rozwiązany przed czasem 1 VI 1813¹⁸.

Wcześniej, na rozkaz podprefekta, od 24 I 1813 do 12 II 1813 cały budynek klasztorny z wyjątkiem czterech pomieszczeń zajęło wojsko na szpital dla zakaźnie chorych żołnierzy powracającej z Rosji armii napoleońskiej¹⁹. Ponadto od 1 II 1813 do upadku Księstwa Warszawskiego prefektura wynajmowała od czterech do siedmiu izb klasztornych na magazyny²⁰. Czynsz z tego tytułu płacony był nieregularnie, a stan techniczny gmachu bardzo pogorszył się, o czym o. Szkaradowicz informował w skardze z 28 VI 1815, domagając się wypłaty 999 złp. na poczet zaległości oraz remontu: „klasztor przez ten magazyn bardzo wiele w oknach potłuczonych i zeszcpeczonych w dachach, bo ur. dozorca magazynu na zakonserwowanie zboża w strychu umieszczonego, by wiatr przewiewał i był widok, w dachu rozkazał dziury porobić, przez które podczas deszczu woda się do mieszkań zakonnych lała, że sufity osłabiła, w zamkach, drzwiach, podłogach, a co więcej w murach przez ciężar zboża, że się ten [dach] mocno narysował, i grozi niebezpieczeństwem zarwania się, więc ta należytość wyjdzie na samą reparację”²¹. Gdy petycja nie przyniosła oczekiwanego skutku, trynitarz szukał sprawiedliwości w urzędach administracji

¹⁵ Tamże, k. 8-11.

¹⁶ Tamże, k. 5.

¹⁷ APP, sygn. 53/3220/0/-/26, Kontrakty dzierżawne między klasztorem oo. trynitarzy w Krotoszynie a Sądem Pokoju, s. 1-7.

¹⁸ APP, sygn. 53/3220/0/-/25, Materiały, s. 17.

¹⁹ APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum*, s. 150-151.

²⁰ APP, sygn. 53/3220/0/-/25, Materiały, s. 32, 35-37.

²¹ Tamże, s. 24.

pruskiej utworzonych wraz z Wielkim Księstwem Poznańskim, jednak i te zabiegi okazały się bezowocne²².

Wedle sprawozdania z wizytacji biskupiej w 1816 r. wspólnotę trynitarzą w Krotoszynie tworzyło dwóch zakonników: prezydent o. Jan od św. Małgorzaty Szkaradowicz i kaznodzieja o. Cyriak od Pasji Pańskiej Gabbler²³. Dolną kondygnację klasztornego gmachu administracja pruska zajęła na magazyny wojskowe, nie wypłacając z tego tytułu żadnego czynszu. W protokole sekretnym wizytator generalny wyraził swoje obawy, co do dalszych losów konwentu: „Co dalej się stanie, zgadnąć nie można. To tylko jest pewne, że o jednym zakonniku rząd klasztoru mieć nie chce”²⁴. 25 IX 1817 trynitarze zawarli z władzami pruskimi, reprezentowanymi przez sędziego ziemskiego, kontrakt na wynajem większości pomieszczeń klasztornych na królewskie sądy krajowy i pokoju²⁵. Zakonnikom pozostawiono jedynie trzy cele na piętrze, dwie komory, mieszkanie dla organisty oraz kuchnię. Ustalono roczny czynsz w wysokości 90 tal. Rząd zastrzegł sobie prawo wypowiedzenia umowy po upływie dwu lat, podczas gdy trynitarze nie mogli tego uczynić przez okres lat piętnastu. Ponadto zostali zobowiązani do przeprowadzenia własnym sumptem koniecznego remontu i adaptacji budynku do nowej funkcji.

21 I 1819 zmarł o. Jan Szkaradowicz. Był on – wedle słów biskupiego wizytatora – „jak w nabożeństwie regularnym, tak w klasztorze rządym, i w wszelakich okolicznościach przykładnym”²⁶. Ostatni krotoszyński trynitarz, o. Cyriak Gabbler, doskonale spisujący się jako niemieckojęzyczny kaznodzieja, borykał się z chorobą alkoholową. Z tego powodu dziekan krotoszyński i proboszcz kobyliński ks. Stefan Wiśniewski, zawiadamiając bpa Marcina Siemieńskiego w liście z 1 II 1819 o śmierci o. Szkaradowicza, napisał o jego współbracie: „Wcale do zarządzania

²² Tamże, s. 25-33. W odpowiedzi na skargę prefekt departamentu poznańskiego w piśmie z 15 VII 1815 stwierdził, że dozorca magazynów nie spełnił wymogów zawartych w instrukcji z 8 IX 1814, a mianowicie nie przedstawił oryginału kontraktu najmu oraz poświadczenia radców powiatowych, iż lokale rzeczywiście były wynajęte przez cały podany okres. Na koniec poinformował, że to trynitarze powinni się postarać o dopełnienie tych formalności.

²³ AAP, zespół 12, sygn. AV 56, Wizytacja dekanatu krotoszyńskiego przez Teodora Mikstackiego, 1816, s. 306.

²⁴ Tamże, s. 313.

²⁵ APP, sygn. 53/3220/0/-/26, Kontrakty, s. 8-15.

²⁶ AAP, zespół 12, sygn. AV 56, Wizytacja, s. 313.

tak kościołem, jako i dochodami jego jest niezdatny, ani mu nic bezpiecznie powierzyć nie można”²⁷. Dalej dziekan przestrzegał swego zwierzchnika: „potrzeba jest, aby [kościół] był utrzymany, gdyż może będą wymierzone jakowe zamachy na odebranie go. Ile że jest niepodobieństwo sprowadzenia xx. trynitarzy”. Poprosił też o instrukcje na wypadek, gdyby władze państwowe czyniły zakusy na majątek zakonu, oraz o jak najszybsze wyznaczenie administratora kościoła. Biskup niezwłocznie powierzył mu tę funkcję, a pismem z 9 II 1819 poinformował o zaistniałej sytuacji naczelnego prezesa Wielkiego Księstwa Poznańskiego, prosząc go o przekazanie poklasztornego gmachu na dom dla „xx. wysłużonych starych i kaleków”. Ten 27 II 1819 udzielił odpowiedzi odmownej, wyjaśniając, że „sądowi tamecznemu ziemiańskiemu zabudowania klasztorne nieuchronnie są potrzebne”²⁸. Nie powiodły się również podjęte przez hierarchę próby ocalenia samego funduszu potrynitarzkiego – naczelną przesyłał się, aby przeznaczyć go na urządzenie domu opieki dla księży w klasztorze bernardynów w Kobylinie ani na opłacanie ich pobytu pod dachem „receptora duchownego lub świeckiego”.

W piśmie do konsystorza z 14 III 1819 królewska rejencja zażądała, by przenieść o. Cyriaka Gabblera do innego klasztoru, komentując, że tak dalece oddał się nałogowi pijaństwa, iż nie można mu powierzyć zarządzania kościołem ani majątkiem klasztornym; wyraziła przy tym zgodę, by funkcję administratora pełnił tymczasowo ks. Wiśniewski, co przypieczętowało kres krotoszyńskiego konwentu²⁹. W liście z 2 IV 1819 władza duchowna poinformowała, iż skieruje zakonnik do bernardynów w Kobylinie, zastrzegając przy tym, że jeśli zapragnąłby osiąść w innym klasztorze z terenu Wielkiego Księstwa Poznańskiego lub przy jakimś dobrodzieju, „potrzeba by dogodzić jego życzeniu, aby tym sposobem osłodzić mu los kończącego się na nim zgromadzenia”³⁰. Przeciwno opuszczeniu Krotoszyna przez ostatniego trynitarza zaprotestowali katolicy niemieccy, tracący wraz z nim jedyne niemieckojęzyczne kaznodzieję. W odpowiedzi na ich rezolucję z 7 VI 1819, konsystorz powiadomił o nieodwołalności swej decyzji

²⁷ AAP, zespół 79, sygn. KA II 214/2, Krotoszyn, k. 6-8.

²⁸ Tamże, k. 9.

²⁹ Tamże, k. 10.

³⁰ Tamże, k. 12.

ze względu na rozkaz królewskiej rejencji oraz wolę samego zainteresowanego, który miał dopraszać się, by przeniesiono go do innej diecezji; przysłanie nowego kaznodziei uzależniono od wyznaczenia przez magistrat funduszu na jego wynagrodzenie³¹.

Pokasacyjne losy zespołu kościelno-klasztornego

Po zamknięciu klasztoru trynitarzy w Krotoszynie przy ich kościele był ustanawiany intermistyczny kapelan³². 7 IV 1824 konsystorz przekazał świątynię pod zarząd proboszcza krotoszyńskiego ks. Rocha Wysockiego. W latach 1824-1875 kolejni proboszczowie otrzymywali uposażenie z kasy rządowej w wysokości 250 tal. rocznie (plus naturalia) w zamian za odprawianie w kościele potryntarskim mszy w języku niemieckim, czemu położyło kres tzw. prawo obrocne³³. Remunercję ponownie zaczęto wypłacać w 1886 r.

W gmachu dawnego klasztoru nadal mieściły się sądy królewskie oraz mieszkania organisty i kościelnego. W piśmie z 19 XII 1827 starosta krotoszyński zażądał, by ci ostatni opuścili zajmowane pomieszczenia³⁴, do czego jednak nie doszło. Po likwidacji sądu pokoju (w wyniku reformy sądownictwa wprowadzonej 1 I 1835), magistrat, popierany przez księcia Karla Alexandra von Thurn und Taxis, właściciela Krotoszyna od 1819 r., opowiedział się za utworzeniem w gmachu poklasztornym szkoły powiatowej. 26 X 1835 rząd pruski zatwierdził jej etat, a minister oświaty Karl von Altenstein wyraził zgodę na przekazanie budynku wraz z ogrodem oraz ustanowił subsydium państwowe na okres dziesięciu lat³⁵. Ks. Wysocki, proboszcz krotoszyński i zarazem administrator dawnego kościoła trynitarzy,

³¹ Tamże, k. 15-17.

³² Tamże, k. 14.

³³ AAP, zespół 78, sygn. KA 12336, Krotoszyn – kościół poklasztorny: rozszczenia rządu (1886-1910), k. 93r. Na temat sporów toczonych przez ks. Wysockiego z naczelnym prezesem Wielkiego Księstwa Poznańskiego i królewską rejencją, dotyczących wynagrodzenia za jego posługę kapłańską w kościele potryntarskim zob. AAP, sygn. Mps II/07: F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 19-29.

³⁴ AAP, sygn. Mps II/07: F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 30-31.

³⁵ Tamże, s. 31; A. Romanowicz, *Zarys historii obecnego gimnazjum im. H. Kollątaja w Krotoszynie (1836-1829)*, [w:] *Sprawozdanie dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Ks[ie]dza H[ugona] Kollątaja w Krotoszynie za pierwsze dziesięciolecie Zakładu w niepodległej i wolnej ojczyźnie 1919-1929*, Krotoszyn 1929, s. 6-7; M. Kusza, *Dzieje gimnazjum krotoszyńskiego 1836-1946*, Krotoszyn-Poznań 2000, s. 29.

w liście z 13 IV 1836 zwrócił się do Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego z prośbą o skierowanie wniosku do naczelnego prezesa, aby w budynku szkolnym mógł zamieszkiwać ksiądz uczący religii oraz służba kościelna³⁶. Konsystorz napisał w tej sprawie do abpa Marcina Dunina (6 czerwca), jednak już 31 maja proboszcz został poinformowany przez starostę krotoszyńskiego, że królewska rejencja nakazała oddać wszystkie pomieszczenia szkole, wyjaśniając, iż ministerstwo oświaty przekazało budynek na jej siedzibę bez żadnych obwarowań³⁷.

Przystosowanie do nowej funkcji pociągnęło za sobą zmiany w substancji architektonicznej potrynitarskiego kompleksu. 26 V 1836, pod nieobecność w Krotoszynie ks. Wysockiego, komisja szkolna zleciła wyburzenie murowanej dwukondygnacyjnej galerii łączącej dawny klasztor z kościołem, po uprzednim zdjęciu dzwonów zawieszonych w wieżycze na jej dachu³⁸. Dolny korytarz prowadził do tzw. pierwszej zakrystii (od zachodu przylegającej do zakrystii zwanej drugą, a od południa – do prezbiterium), natomiast górny – do chóru zakonnego (nad drugą zakrystią). O samowolnym działaniu komisji szkolnej ks. Wysocki powiadomił konsystorz. Wskazał przy tym na konieczność naprawy dachu pierwszej zakrystii (uszkodzonego podczas rozbioru), wymiany jej drzwi (które – jako że wcześniej pełniły funkcję wewnętrznych – nie zabezpieczały należycie dostępu do świątyni) oraz wzniesienia nowej wieżyczki na dzwony. Wydania tych ostatnich komisja szkolna odmówiła, chcąc większy z nich sprzedać, a mniejszy przekazać na użytek szkoły³⁹. Wywołało to oburzenie gminy katolickiej. Ostatecznie dzwony zwrócono, ale pozostał problem, gdzie mają zostać zawieszone. Katolickie kolegium kościelne nie zgodziło się z opinią sporządzoną na zlecenie starosty przez królewskiego budowniczego Hermanna, który zaproponował, by umieścić je na wieży kościelnej. Słusznie wskazano, że nie została zaprojektowana jako dzwonnica i adaptacja do takiej funkcji mogłaby osłabić jej konstrukcję. 30 VII 1836 na zwołanym przez starostę zebraniu członków

³⁶ MRK, sygn. 1993, Akta, k. 6-7.

³⁷ AAP, sygn. Mps II/07, F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 34.

³⁸ MRK, sygn. 1993, Akta, k. 13-15r.

³⁹ Historia sporu dotyczącego likwidacji szkód spowodowanych wyburzeniem galerii łączącej kościół i klasztor zob. AAP, sygn. Mps II/07, F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 31-47.

komisji szkolnej i katolickiego kolegium kościelnego postanowiono, że pierwsza z nich pokryje koszty wprawienia nowych drzwi w zakrystii oraz budowy nowej wieżyczki na jej dachu, natomiast o tym, kto zapłaci za jego remont (wieżba okazała się zmurszała i przegniła) zdecyduje królewska rejencja. Prace przebiegały opieszale. Kolegium kościelne doniosło staroście w liście z 26 X 1836, że po założeniu podwójnych drzwi, 14 października został zdjęty dach zakrystii, w wyniku czego „górną pułap budynku, składający się z desek częściowo połamanych, częściowo oderwanych, został zarwany”. Zaproponowano przy tym, że jego fatalny stan jest efektem celowych działań: „Wszystkie deski jak i dachówki, rynny obite blachą, wszystko znajduje się na sklepieniu zakrystii, dokąd prowadzą otwarte drzwi i okna. Drzewo wiązania dachowego leży teraz bez wszelkiego nadzoru, również i cegły z zniesionego gzymsu i kominów leżą przy kościele. Widok tej ruiny jest dla wszystkich przechodzących dobrze myślących ludzi okropny i zastanawiający. Ponieważ zdjęto rynny kościoła, tak bardzo potrzebne zabudowaniu, całość jest bliska całkowitemu załamaniu i wystawiona na deszcz. Sklepienie zbyt obciążone wielkimi ciężarami. Stąd konieczna i szybka naprawa zabudowania jest bardzo wskazana, a koszty jej niewątpliwie z tego powodu wzrosną⁴⁰. O takim stanie rzeczy ks. Wysocki powiadomił również naczelnego prezesa Eduarda von Flottwella listem z 31 X 1836. Ten w odpowiedzi z 21 XI 1836 przytoczył przedłożoną mu przez królewską rejencję opinię Hermanna, według której „zakrystia najbliższej położona budynkowi klasztornemu została do kościoła przybudowana dopiero w późniejszym czasie. Murowanie tej zakrystii odchyliło się od kościoła, a przecież na niej ma być umieszczona – po reparacji dachu – wieżyczka z dzwonami. Z tego wynika, że wspomniana odchylająca się zakrystia jest całkowicie niepotrzebna, a koszty jej naprawy byłyby bardzo znaczące, i kłóciłaby symetrię kościoła. Jest niepotrzebna i z tego względu, bo jest druga zakrystia⁴¹. Flottwell poddał pod rozważenie możliwość wzniesienia wieżyczki nad dachem drugiej zakrystii i przypomniał, że na zebraniu 30 VII 1836 komisja szkolna zadeklarowała, że pokryje tylko części kosztów remontu. Rozstrzygnięcie sporu pozostawił królewskiej rejencji, przy czym zauważył, iż „nie można się

⁴⁰ Tamże, s. 40-41.

⁴¹ Tamże, s. 42-43.

spodziewać, aby konserwację niepotrzebnej nadbudowy kościoła klasztornego pokryła z funduszków publicznych”.

Na zebraniu zwołanym przez starostę 7 XII 1836 kolegium kościelne dowodziło konieczności zachowania pierwszej zakrystii, wskazując, że druga jest zbyt mała, by pomieścić kilku kapłanów podczas większych uroczystości, a na jej dachu nie można zawiesić dzwonów. Ostatecznie 6 III 1837 królewska rejencja wyraziła zgodę na remont, ale na koszt kolegium kościelnego, które 28 VI 1837 postanowiło sfinansować naprawę dachu i budowę wieżyczki z ofiar wiernych, a następnie domagać się zwrotu poniesionych wydatków od komisji szkolnej⁴². Łączny koszt prac, które trwały do końca sierpnia 1837, wyniósł 158 tal.

Trudno nie zgodzić się z królewskim budowniczym, zalecającym wyburzenie pierwszej zakrystii, że zakłóca ona idealną symetrię bryły kościoła przypominającej swym kształtem pudło skrzypiec. Hermann nie miał jednak racji, twierdząc, iż ma ona wtórny charakter – z dokumentów zakonnych i akt gospodarczych fundatorki wynika, iż wzmiankowana galeria łącząca ją z klasztorem (w źródłach „ganek”, „kurytarz” *vel* „curritorium”), powstała w latach 1774-1775, a więc tuż po ukończeniu świątyni⁴³.

W 1847 r. szkołę powiatową przekształcono w szkołę realną, przemianowaną w 1849 r. na gimnazjum realne, w 1881 r. przeniesione do nowego, większego gmachu⁴⁴. Budynek poklasztorny stał się siedzibą urzędów wojskowych i cywilnych. Po trwających blisko 60 lat negocjacjach, 15 XI 1893 władze pruskie wyraziły zgodę na ustanowienie świątyni potrynitarskiej kościołem sukursalnym dla niemieckich katolików z osobnym prebendarzem, co zatwierdził abp Florian Stablewski dekretem z 4 IV 1894⁴⁵. Wszelkie remonty świątyni od czasu kasaty

⁴² MRK, sygn. 1993, Akta, k. 49 i 53.

⁴³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Dział Rękopisów, sygn. 17770/III, „Summariusz Autografów” ze zbiorów Adama Mieleszki-Maliszkiewicza, zawierający streszczenia i wypisy materiałów historycznych i korespondencji polskiej magnaterii i szlachty z XVI-XIX w., k. 705r (wykaz materiałów z 1774 r. koniecznych do ukończenia świątyni); APP, sygn. 53/3220/0/-/1, *Carta quanta seu summa rationum de statu conventu Crotosiniensis (...)*, s. 16.

⁴⁴ R o m a n o w i c z, dz. cyt., s. 8-11.

⁴⁵ AAP, zespół 78, sygn. KA 12336, Krotoszyn, k. 93-98; AAP, zespół 78, sygn. KA 10006, Krotoszyn – kościół i klasztor potrynitarski, k. nlb.; AAP, sygn. Mps II/07, F. B ł a z e j e w s k i, *Dzieje kościoła*, s. 58-79.

klasztoru trynitarzkiego były finansowane przez królewską rejencję z pozostałego po nim funduszu. Administrator kościoła sam zlecał mniejsze naprawy i po przedłożeniu rachunków otrzymywał zwrot poniesionych wydatków⁴⁶. Potrzebę przeprowadzenia poważniejszych prac zgłaszał królewskiemu budowniczemu w Krotoszynie, który uzgadniał ich zakres z rządem prowincji. 12 III 1900 jej naczelny prezes Rudolf von Bitter zapowiedział swą wizytę w Krotoszynie specjalnie dla zwiedzenia poklasztornej kościoła, co oznacza, że pruscy dygnitarze doceniali wartość artystyczną budowli⁴⁷.

W 1925 r. przy potrynitarzkiej świątyni erygowano parafię pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła⁴⁸. W okresie międzywojennym w poklasztornej gmachu mieściły się koszary, a po 1945 r. urządzono w nim mieszkania i magazyny. Od 1969 r. na jego drugiej kondygnacji mieści się Muzeum Regionalne w Krotoszynie. W latach 1996-1998 przeprowadzono gruntowny remont, podczas którego odsłonięto i poddano konserwacji drewniane stropy piętra. Obecnie na parterze znajduje się galeria sztuki (w dawnym refektarzu), biuro Oddziału PTTK w Krotoszynie i kawiarnia.

Wyburzenie galerii łączącej kościół i dawny klasztor stanowiło jedyną ingerencję w strukturę architektoniczną potrynitarzkiego zespołu w Krotoszynie. Podczas gdy poklasztorne gmachy ma pospolite formy, świątynia uchodzi za najlepszą w Polsce egzemplifikację wpływów Kiliana Ignaza Dientzenhofera, kontynuatora twórczych eksperymentów Guarina Guariniego.

Zrealizowana w krotoszyńskim kościele trynitarzy koncepcja architektoniczna została przeszczepiona, z niewielkimi zmianami, do Kępna. W latach 1909-1911 wzniesiono tam murowaną świątynię parafialną pw. św. Marcina, z legatu proboszcza ks. Antoniego Alojzego Grzybowski (zm. 7 IV 1833), który pozostawił parafii folwark Grzybów, wyrażając życzenie, by czerpane z niego dochody były kapitalizowane z przeznaczeniem na ten cel⁴⁹. Według K. Krotoskiego ks. Grzybowski był zsekularyzowanym trynitarzem z krotoszyńskiego konwentu⁵⁰, co jednak nie znajduje potwierdzenia ani w pracy ks. J. Janiszewskiego

⁴⁶ AAP, zespół 78, sygn. KA 12336, Krotoszyn, k. 112.

⁴⁷ AAP, sygn. Mps II/07: F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 65.

⁴⁸ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 584.

⁴⁹ J. Janiszewski, *Powiat kępiński*, Kępno 1928, s. 11-13.

⁵⁰ K. Krotoski, dz. cyt., s. 313.

(na którą autor powołuje się)⁵¹, ani w dokumentach zakonnych. Przygotowanie projektu architektonicznego oraz nadzór budowlany proboszcz Ignacy Nowacki (1872-1943) zlecił poznańskiemu architektowi Rogerowi Ślawskiemu. Odpowiedź na pytanie, kto i dlaczego zdecydował, by kościół w Kępnie nawiązywał swymi formami do krotoszyńskiej świątyni wymaga dalszych badań.

Zachowała się większość elementów pierwotnego wystroju potrynitarskiego kościoła: architektoniczny ołtarz główny, ambona w kształcie łodzi, część wizerunków w czterech ołtarzach bocznych w nawie (których retabula to *de facto* czołowe ściany filarów przyściennych o porządkowej artykulacji), jedno z trzech krzeseł dla celebransów⁵², dwie ławki z herbami Pilawa i Mniszech (w prezbiterium)⁵³, dwustronny feretron z malowanymi przedstawieniami Przenajświętszej Trójcy i Jezusa Nazareńskiego Wykupionego⁵⁴.

W centrum nastawy ołtarza głównego, w niszy flankowanej przez figury św. Piotra i św. Pawła, pierwotnie znajdowała się kopia statuy

⁵¹ Ks. J. Janiszewski nie wspomina ani o przynależności ks. Grzybowskiemu do zakonu trynitarzy, ani o tym, że to z jego woli architekt świątyni kępińskiego wzorował się na kościele krotoszyńskim.

⁵² Obecnie w zbiorach Muzeum Regionalnego w Krotoszynie. Trzy krzesła, obite tkaniną typu gobelinowego, z dekoracją w formie kwiatowych wazonów na czarnym tle, z datą 1730 na oparciu, znajdowały się w kościele jeszcze w latach 70. XX w. Por. APP, sygn. 53/3220/0/-/6, *Inwentarz zakrystii krotoskiej xx. trynitarzów podług dawnego rejestru spisany roku 1795* [zweryfikowany w 1809 r.], s. 26: „Krzeseł jednakowych dla celebransów na dzień włóczkowym czarnym kwiatu gałęzie – 3”; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 11, *Powiat krotoszyński*. Red. T. Ruszczyńska, A. Ślawska. Oprac. Z. J. Kębłowsky. Warszawa 1973. s. 38.

⁵³ Ławki w nawie są neobarokowe. Ich rysunki projektowe, zatwierdzone 20 I 1896 przez państwowego inspektora budowlanego, zob. APP, sygn. 53/1036/0/-/75, *Trinitarier Kloster – Kirche in Krotoschin*, dwie luźne karty.

⁵⁴ W kronice klasztornej wzmiankowane są dwa feretrony z 1755 r.: „duas Imagines portatiles: unam SS.mae Trinitatis opere pictoreo, alteram Jesus parvuli in habitu ordinis nostri opere statuario”. Zob. APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum*, s. 87. Z czasem w ramy feretronu z przedstawieniem Przenajświętszej Trójcy został wbudowany drugi obraz, ukazujący Jezusa Nazareńskiego Wykupionego. Z opisu feretronu „snycerskiej roboty” można by wnioskować, że zawierał figurę małego Jezusa w trynitarским habicie. Zważywszy, że w sztuce trynitarzy takie przedstawienie nie występuje, wydaje się, że chodzi tu feretron wzmiankowany w inwentarzu z 1795 r.: „Obraz noszący bracki czyli statua P. Jezusa Naz. snycerską robotą wyzłacany”. Zob. APP, sygn. 53/3220/0/-/6, *Inwentarz*, s. 27.

Jezusa Nazareńskiego Wykupionego, czczonej w świątyni trynitarzy bosych w Madrycie⁵⁵. Naturalnej wielkości, przeznaczona do ubierania, przedstawiała Chrystusa w koronie cierniowej, ze szkaplerzem trynitarzskim na piersi i skrzyżowanymi dłońmi, związanymi sznurem⁵⁶. Nie wiadomo, kiedy i w jakich okolicznościach została usunięta – ostatnia wzmianka na jej temat pojawia się w sprawozdaniu z wizytacji dziekańskiej z 1838 r.⁵⁷ Niszę przesłonięto malowanym przedstawieniem *Ecce Homo*. Najstarsi mieszkańcy Krotoszyna nie pamiętają zaginionej rzeźby, co więcej, w tradycji ustnej nie zachował się przekaz o jej istnieniu⁵⁸. Cztery ołtarze boczne na początku XIX w. były dedykowane Najświętszej Marii Pannie, św. Kajetanowi, św. Tekli i św. Agnieszce⁵⁹. Swój obecny wygląd otrzymały w 1844 r., kiedy to na koszt pragnącego zachować anonimowość dobrodzieja w każdym z nich umieszczono dwie stiukowe ramy: większą, w kształcie prostokąta zakończonego łukiem odcinkowym nadwieszonym i – powyżej – mniejszą, owalną⁶⁰. W dużych ramach widnieją obrazy Matki Bożej (pochodzący z pierwotnej, drewnianej świątyni), św. Tekli i św. Rozalii (?) oraz barokowy, drewniany krucyfiks. W ramy owalne wprawiono następujące malowane przedstawienia: *Bł. Szymon de Roxas, Adoracja Świętej Trójcy przez św. św. Jana de Matha i Feliksa de Valois, Mistyczna wymiana serc bł. Michała od Świętych z Chrystusem* oraz *Św. Kajetan*. Nieznane są losy pozostałych wzmiankowanych w źródłach obrazów, ukazujących św. Agnieszkę, św. Józefa, św. Jana Nepomucena i św. Antoniego Padewskiego, podobnie jak feretronu z drewnianą figurą Jezusa Nazareńskiego⁶¹.

⁵⁵ APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum*, s. 83-85. Por. M. Sobczyńska-Szczepeńska, *Architektura*, s. 92.

⁵⁶ Na temat historii figury Jezusa Nazareńskiego Wykupionego i jego kultu zob. A. Witko, *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Warszawa 2002, s. 117-145.

⁵⁷ AAP, zespół 78, sygn. KA 7513, Krotoszyn, k. 63v. W lakonicznych sprawozdaniach z wizytacji dziekańskich z lat 1841, 1843 i 1844 ołtarz główny w ogóle nie jest wzmiankowany. Zob. tamże, k. 129-159.

⁵⁸ Dziękuję za tę informację ks. kan. Dariuszowi Kowalkowi, proboszczowi parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krotoszynie.

⁵⁹ AAP, zespół 79, sygn. KA II 214/1, Krotoszyn, k. 317v-318r (sprawozdanie z wizytacji z 1801 r.); AAP, zespół 12, sygn. AV 56, Wizytacja, s. 269-288 (sprawozdanie z wizytacji z 1816 r.).

⁶⁰ AAP, zespół 78, sygn. KA 7513: Krotoszyn – wizyty dziekańskie (1818-1922), k. 158.

⁶¹ Zob. przypis 54.

W jedynej kaplicy kościoła (pw. Pana Jezusa Miłosiernego, usytuowanej po prawej stronie prezbiterium), znajdował się ołtarz „z obrazem niewielkim Pana Jezusa przy słupie, w ramie drewnianej sztafirowanej roboty snycerskiej na podobieństwo marmurku, miejscami wyzłoconej”⁶², przywiezionym do Krotoszyna z lwowskiego klasztoru trynitarzy przy kościele pw. św. Mikołaja⁶³. Ów wizerunek, zniszczony podczas pożaru kaplicy w 1880 r., zastąpiono płótnem z ukazaniem w półpostaci ubiczowanym Chrystusem, fundacji krotoszyńskiego obywatela Jana Lesińskiego⁶⁴, umieszczając je w zamkniętej łukiem odcinkowym wnęce, flankowanej drewnianymi figurami Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty.

Losy aparatów kościelnych oraz klasztornego archiwum i biblioteki

Źródłem wiedzy na temat wyposażenia zakrystii trynitarzkiego kościoła jest inwentarz z 1795 r., uaktualniony w 1809 r. Zostały w nim wymienione 23 białe ornaty, 12 czerwonych, 8 fioletowych, 3 zielone i 7 czarnych; 4 kapy białe, 2 czarne, po jednej czerwonej, zielonej i fioletowej; 11 sukienek dla figury Jezusa Nazareńskiego Wykupionego; 3 chorągwie procesyjne; ponadto liczne antepedia, obrusy, alby, komże i humerały⁶⁵. Pośród naczyń liturgicznych obok ośmiu srebrnych kielichów z paterami, w tym trzech połączanych, na szczególną uwagę zasługuje „monstrancja srebrna z melchizedechem połączana z promieniami na samym wierzchu korona, na piedestale S. Piotr; przyczepionych z rubinkami sztuczek 5. I takiż krzyżyk”⁶⁶, znajdująca się obecnie w dawnej krotoszyńskiej farze pw. św. Jana Chrzciciela podobnie jak relikwiarz w kształcie herbu Mniszech (12 ułożonych wachlarzowo pawich piór), z herbem Pilawa na podstawie, z 25 owalnymi okienkami z relikwiami⁶⁷, ujęty w rzeczonym inwentarzu jako „pacyfikał srebrny cały wyzłacany z herbem Potockich i Mniszchów z wielą relikwiami”⁶⁸.

⁶² Tamże, k. 64v.

⁶³ APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum*, s. 27-28.

⁶⁴ *Kościół św. Piotra i Pawła (potrynitarzki)*, „Strażnica Kresowa. Miesięcznik Młodzieży Gimnazjum im. Ks. Hugona Kołłątaja”, R. 1, 1931, nr 3, s. 4.

⁶⁵ APP, sygn. 53/3220/0/-/6, *Inwentarz*, s. 33.

⁶⁶ Tamże, s. 33.

⁶⁷ *Katalog zabytków*, dz. cyt., s. 35, il. 241 i 264.

⁶⁸ APP, sygn. 53/3220/0/-/6, *Inwentarz*, s. 33.

Zważywszy, że od 1894 r. kościół farny pełnił funkcję macierzystego dla świątyni pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła, można przypuszczać, iż trafiło do niego więcej potrynitańskich aparatów kościelnych. Wiele z nich z rozkazu abpa Dunina w 1842 r. zostało przekazanych do depozytu kasy konsystorskiej w Poznaniu, a następnie oddanych ubogim parafiom z archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, m.in. w Pleszewie (4 ornaty, 10 alb, 10 humerałów, 5 korporałów, 2 białe dalmatyki), Karminie w powiecie pleszewskim (kielich i patera), Lenartowicach w powiecie pleszewskim (kielich i patera), w Murzynie w powiecie inowrocławskim (kielich i patera) oraz w Parlinie w powiecie mogileńskim lub świeckim, Sowinie w powiecie pleszewskim, Śmiełowie w powiecie jarocińskim⁶⁹.

Obecnie w zakrystii potrynitańskiego kościoła nie ma paramentów pochodzących z okresu jego przynależności do zakonu. Jedyne trzy zabytkowe ornaty powstały w połowie XIX w.: biały (przód z żółtą kolumną ozdobioną różowymi aplikacjami i monogramem Chi Rho z literami A i Ω, tył z wyhaftowanym Chrystusem na krzyżu), zielony, broszowany (przód z kolumną haftowaną złotą nicią, tył z krzyżem z głową Chrystusa), czerwony (przód z kolumną, tył z krzyżem z monogramem IHS, haftowanymi złotą nicią). Nie wiadomo, jaka jest proveniencja renesansowej monstrancji z figurami św. Wojciecha Biskupa, św. Stanisława Biskupa, św. Jadwigi i św. Barbary (?), niewymienionej we wzmiankowanym inwentarzu⁷⁰. Trudno również orzec, czy własnością trynitarzy był barokowy kielich⁷¹ – nie pozwalają na to zbyt lakoniczne opisy naczyń liturgicznych zawarte w dokumentach zakonnych.

Krotoszyńscy trynitarze zgromadzili bogaty księgozbiór – w *Carta quanta*, dokumencie spisywanym od 1763 r., zawierającym sporządzane co trzy lata sprawozdania z życia klasztoru, odnotowywano sukcesywnie nabywane woluminy. W ostatnim sprawozdaniu, za lata 1793-1796, pojawia informacja, iż wszystkie księgi, które trafiły w tym okresie do klasztornej biblioteki, tym razem niewymienione z tytułu, „in suo inventario sunt adnotati”⁷². Ów inwentarz musiał zaginąć lub nie był zbyt

⁶⁹ Zachowała się korespondencja prowadzona przez konsystorz z kolegiami kościelnymi tych parafii. Zob. AAP, zespół 79, sygn. KA II 214/1, Krotoszyn, k. 281-282, 285-287.

⁷⁰ *Katalog zabytków*, dz. cyt., s. 39, il. 237.

⁷¹ Tamże, s. 39, il. 250. Kielich z 2. ćw. XVII w., z herbem Łódzia na stopie i literami PR ZB oraz słabo czytelną puncą IR (?).

⁷² APP, sygn. 53/3220/0/-/1, *Carta quanta*, s. 43.

szczególony, skoro w sprawozdaniu z wizytacji z 1816 r. zapisano: „Książki różne, ale bardzo pomieszane, dlatego dokładnego rejestru tak prędko ułożyć nie można, lecz w krótkce [to] nastąpi”⁷³.

W 1836 r. na polecenie królewskiej rejencji radca Twardowski skatalogował pozostałe po trynitarzach księgi⁷⁴. W bliżej nieokreślonym czasie urządzono bibliotekę w kościele, w dawnym chórze zakonnym. W liście z 6 XI 1859 ks. Nowakowski, ówczesny proboszcz krotoszyński i administrator potrynitarskiego kościoła, poinformował abpa Leona Michała Przyłuskiego, iż wezwany przez królewskiego radcę ziemiańskiego w Krotoszynie do wydania dzieł ujętych w dwu dostarczonych mu wykazach odmówił, powołując się na brak upoważnienia ze strony władzy duchownej, która powierzyła bibliotekę jego opiece⁷⁵. Na pytanie arcybiskupa, czy kler dekanalny z niej korzysta, ks. Nowakowski odpowiedział twierdząco (list z 30 XI 1859) i wskazał 15 pozycji z otrzymanego katalogu, które jego zdaniem należałoby pozostawić w kościele⁷⁶. Wobec nacisków królewskiej rejencji domagającej się, aby „wszystkie klasyczne, matematyczne, fizykalne i historyczne dzieła” zostały przekazane do archiwum prowincjalnego oraz gimnazjów w Krotoszynie, Ostrowie i Trzemesznie (pismo z 30 I 1862)⁷⁷, w liście z 10 II 1862 regens Seminarium Duchownego w Poznaniu ks. Wojciechowski, poprosił arcybiskupa o zgodę i fundusze na przesłanie do jego biblioteki dzieł wymienionych w czterech dołączonych spisach⁷⁸. Do przewiezienia księgozbioru jednak nie doszło, skoro administrator generalny archidiecezji poznańskiej 16 IX 1865 kazał przesłać jego inwentarz prefektowi biblioteki seminaryjnej ks. prof. Kozłowskiemu z poleceniem wskazania przydatnych książek⁷⁹. Ów liczący 16 arkuszy katalog sporządził ks. Nowakowski razem z wikariuszem krotoszyńskim ks. Mariańskim jeszcze w 1857 r. W liście z 21 X 1865 do królewskiej rejencji żądającej wydania potrynitarskiego księgozbioru, administrator generalny archidiecezji wyjaśnił, że pełni on funkcję biblio-

⁷³ AAP, zespół 12, sygn. AV 56, Wizytacja, s. 292.

⁷⁴ AAP, zespół 78, sygn. KA 7513, Krotoszyn, k. 72v.

⁷⁵ AAP, zespół 77, sygn. OA VII 74, Akta arcybiskupie – Krotoszyn: biblioteka poklasztorna (1859-1889), k. 375r.

⁷⁶ Tamże, k. 376.

⁷⁷ Tamże, k. 398.

⁷⁸ Tamże, k. 403.

⁷⁹ Tamże, k. 405 i kolejne, nienumerowane karty – korespondencja dotycząca biblioteki poklasztornej z lat 1865-1889.

teki dekanalnej, do której zostały również włączone księgi z koźmińskiego klasztoru bernardynów. Nadmieniał przy tym, że zważywszy na brak pochodzących z Koźmina cennych rękopisów i planów ofiarowanych przez Stanisława Leszczyńskiego przed jego wyjazdem do Francji, można mniemać, iż najwartościowsze dzieła zostały już z Krotoszyńska zabrane, najpewniej w 1836 r., kiedy radca Twardowski sporządził ich spis. 23 X 1865 władza duchowna skierowała do naczelnego prezesa prośbę o pozostawienie w krotoszyńskiej bibliotece dekanalnej wszystkich ksiąg, jako że tamtejsze duchowieństwo uważało je za swoje. Po otrzymaniu nakazu wydania biblioteki królewskiej rejencji (1 XI 1866) abp Mieczysław Ledóchowski na próżno zabiegał u ministra oświecenia o przekazanie jej Seminarium Duchownemu w Poznaniu (13 IV 1867) – reskrypt ministerialny z 26 VIII 1867 utrzymał w mocy decyzję władz prowincjalnych. 14 IX 1867 ks. Nowakowski na prośbę arcybiskupa przysyłał mu *Liber visitationum* trynitarzkiego konwentu. Pismem z 22 II 1869 królewska rejencja poinformowała hierarchę, że nauczyciel gimnazjum dr Schwalbach na zlecenie naczelnego prezesa wybrał dzieła, które miały zostać przesłane do gimnazjów w Krotoszyńcu i Ostrowie oraz do Królewsko-Pruskiego Archiwum Państwowego w Poznaniu (Königliche Preussische Staatsarchiv Posen), tworzonego od lutego 1869 r. w zabudowaniach pojezuickich, gdzie od ok. 1816 r. były składowane dokumenty i akta skasowanych klasztorów wielkopolskich⁸⁰.

Większa część zgromadzonego w dawnym klasztorze trynitarzy księgozbioru pozostała jednak w Krotoszyńcu i 13 III 1869 została oficjalnie przekazana tamtejszemu wikariuszowi ks. Paulinowi Wojciechowskiemu, tymczasowemu administratorowi poklasztornego kościoła, zgodnie z reskryptem królewskiej rejencji z 24 lutego. W liście z 3 marca arcybiskup polecił dziekanowi baszkowskiemu ks. Mierzejewskiemu, aby dopilnował przeniesienia książek znajdujących się w pomieszczeniach dawnego klasztoru do kościoła, do biblioteki urządzonej w chórze zakonnej, a także, by razem z ks. Wojciechowskim na załączonych dwu wykazach zaznaczył zachowane dzieła. 15 VI 1869 ks. Mierzejewski powiadomił władzę duchowną o wykonaniu tylko pierwszego zadania, wyjaśniając, że książki „w wielkim obecnie znajdują się nieporządku”, a ich ułożenie według dostarczonego spisu wy-

⁸⁰ Z. Wojciechowska, *Dokumenty i akta klasztorów w Archiwum Państwowym w Poznaniu – dzieje, zawartość i metody opracowania*, „Poznański rocznik archiwalno-historyczny”, R. 4, 1996, s. 60.

magaloby czterech tygodni pracy po kilka godzin dziennie. Zasugerował, by odłożyć to do przybycia nowego proboszcza. Tak też się stało – ks. Kegel, który objął tę funkcję, w grudniu otrzymał polecenie uporządkowania księgozbioru oraz sporządzenia jego inwentarza. Zapytany w połowie następnego roku o postępek prac (list arcybiskupa z 14 V 1870), tłumaczył się w liście z 5 czerwca: „do tego czasu zimową porą w wilgotnym i zimnym lokalu bez nadwyreżenia zdrowia tą pracą zajmować się nie mogłem”. 7 I 1871, w odpowiedzi na kolejny list wystosowany w tej sprawie (12 XII 1870), poinformował, że porządków ani spisu rozpoczętych latem nie ukończył, ponieważ większa część ksiąg zalega na podłodze i nie ma szaf, w których można by je pomieścić. Poddał przy tym w wątpliwość celowość tych działań, pisząc: „po tylorazowym przebieraniu tych książek wszystko, co klasyczną miało wartość zabrano, a pozostawiono tylko to, co nie ma prawdziwej wartości dzieła kompletnego”, „prawie połowa książek jest bez tytułu, inne znowu w środku lub końcu porozszarpane”.

Po latach przechowywanym w poklasztorzym kościele księgozbiorem zainteresował się abp Juliusz Dinder. Zapewne miała na to wpływ prośba naczelnego prezesa z 20 XI 1889 o sporządzenie spisu rękopisów potrynitarskich, jeśli takowe zachowały się w Krotoszynie. Indagowany na ten temat ks. Kegel w liście do arcybiskupa z 27 XII 1889 wyjaśnił, że od ponad 20 lat z pomocą ks. wikariusza i dwu kleryków przegląda latem książki, ale są to „same fragmenta i bez naukowej wartości, nie ma manuskryptów”. Jednakże, twierdzenia ks. Kegla nie wytrzymują konfrontacji z faktami. Otóż w 1932 r. na polecenie kurii arcybiskupiej, staraniem ks. Małeckiego, proboszcza parafii ustanowionej przy poklasztornej świątyni, został sporządzony katalog przechowywanych w niej ksiąg. 21 IX 1934 proboszcz otrzymał od bpa Walentego Dymka polecenie przekazania ich ks. prof. Józefowi Nowackiemu, dyrektorowi Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. Ten w liście z 13 XI 1935 r. do kurii arcybiskupiej zgłosił brak rękopisów odnotowanych w dziale VI katalogu pod numerami 21 oraz od 45 do 51⁸¹. Oznacza to, iż na znacznie uszczuplony w XIX w. księ-

⁸¹ AAP, sygn. Mps II/07, F. Błażejewski, *Dzieje kościoła*, s. 103-104. Ks. Nowicki wymienił brakujące manuskrypty: „Zwyczaję ojców trynitarzy 1767; Książka dla służby kościelnej; Liber expensorum 1766, Księga rozchodów 1773, Necrologium 1785, kazania dla zakonników, ks. roz. 1800, ks. roz. od 1781”. Wedle relacji ks. Feliksa Błażejewskiego (1902-1980), krotoszyńianina, dawny chór zakonny, w którym urzą-

gozbiór składała się jeszcze całkiem pokaźna liczba woluminów, w tym manuskryptów. Niestety, nie ma po nich śladu w powojennych inwentarzach Archiwum Archidiecezjalnego. Figuruje w nich jedynie księga wizytacji trynitarzkiego konwentu⁸², przesłana do Poznania 14 IX 1867 przez ks. Nowakowskiego na prośbę abpa Ledóchowskiego. Szczęśliwie zachowały się najważniejsze dokumenty wytworzone w krotoszyńskim klasztorze, w tym jego kronika, przekazane do Królewsko-Pruskiego Archiwum Państwowego w Poznaniu w 1869 r. Uwzględnione w *Repertorium der Klöster Akten*⁸³, opracowanym przez Carla Sattlera ok. 1880 r., obecnie znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Poznaniu⁸⁴.

Podsumowanie

Klasztor trynitarzy w Krotoszynie podzielił los innych konwentów wielkopolskich, które po drugim rozbiórce Polski znalazły się w granicach królestwa Prus. W wyniku represyjnej polityki wobec Kościoła drastycznie zmalała liczba członków wspólnoty zakonnej, a jej majątek uległ znacznemu uszczupleniu. Zarówno pod rządami pruskimi, jak i w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, decyzją władz państwowych część izb klasztornych zajęto pod magazyny i urzędy. Klasztor został zamknięty w 1819 r., kiedy po śmierci jego przełożonego o. Jana Szkaradowicza ostał się tylko jeden zakonnik. Przy kościele ustanowiono intermistycznego kapłana, od 1824 r. był administrowany przez krotoszyńskiego proboszcza, a w 1925 r. erygowano przy nim parafię pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Gmach poklasztorny w 1836 r. stał się siedzibą szkoły powiatowej, następnie szkoły realnej i gimnazjum realnego, a od 1881 r. – urzędów wojskowych i cywilnych. Od 1969 r. mieści się w nim Muzeum Regionalne w Krotoszynie.

Potrynitarzkie budowle przetrwały w niezmiennym kształcie – wyburzono jedynie łączącą je dwukondygnacyjną galerię (w 1836 r.). Wystrój malarsko-rzeźbiarski świątyni zachował się z wyjątkiem kilku świętych wizerunków, w tym charakterystycznej dla ikonografii Zakonu

dzo bibliotekę był ogólnie dostępny i wiele ksiąg zostało przywłaszczonych, a następnie spieniężonych przez myszkujących wśród regałów uczniów gimnazjum.

⁸² AAP, zespół 75, sygn. AZ 17, Trynitarze. Krotoszyn. Liber visitationum, 1738-1809.

⁸³ APP, sygn. 53/5666/8, nlb.

⁸⁴ Zob. przyp. 4.

Przenajświętszej Trójcy figury Jezusa Nazareńskiego Wykupionego, eksponowanej w ołtarzu głównym. Rozproszeniu uległy aparaty kościelne, przekazane do krotoszyńskiej fary i ubogich kościołów z archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Część dokumentów i ksiąg klasztornych, przetrzebionych po zamknięciu klasztoru, w 1869 r. trafiło do Królewsko-Pruskiego Archiwum Państwowego w Poznaniu, a pozostałe, w 1935 r., – do Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. Te ostatnie zaginęły.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

- AAP, zespół 12, sygn. AV 56, Wizytacja dekanatu krotoszyńskiego przez Teodora Mikstackiego, 1816.
- AAP, zespół 75, sygn. AZ 17, Trynitarze. Krotoszyn. Liber visitationum, 1738-1809.
- AAP, zespół 77, sygn. OA VII 74, Akta arcybiskupie – Krotoszyn: biblioteka poklasztorna (1859-1889).
- AAP, zespół 78, sygn. KA 7513: Krotoszyn – wizyty dziekańskie (1818-1922).
- AAP, zespół 78, sygn. KA 10006, Krotoszyn – kościół i klasztor potrynitarski.
- AAP, zespół 78, sygn. KA 12336, Krotoszyn - kościół poklasztorny: rozszczenia rządu (1886-1910).
- AAP, zespół 79, sygn. KA II 214/1-2, Krotoszyn – kościół św. Piotra i Pawła.
- AAP, sygn. Mps II/07, F. Błażejowski, *Dzieje kościoła potrynitarskiego i parafii św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krotoszynie*, Krotoszyn 1980.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

- APP, sygn. 53/1036/0/-/75, Trinitarier Kloster – Kirche in Krotoschin.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/1, *Carta quanta seu summa rationum de statu conventu Crotosiniensis (...)*.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/2, *Protocollum huius nostri conventus Krotoszyniensis Ordinis Sanctae Trinitatis de Redemptione Captivorum (...) ab anno 1731*.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/6, *Inwentarz zakrystii krotoskiej xx. trynitarzów podług dawnego rejestru spisany roku 1795*.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/15, Zarządzenia papieskie i diecezjalne w sprawach ceremonii kościelnych oraz wypisy z bulli papieskich dotyczących trynitarzy.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/18, Zarządzenia władz pruskich w sprawie przebywania w klasztorze prowincjała lub jego wysłannika oraz przyjmowania nowicjuszy.

- APP, sygn. 53/3220/0/-/25, Materiały dotyczące sprawy wynajmowania pomieszczeń klasztoru oo. trynitarzy w Krotoszynie na magazyny dla urzędów.
- APP, sygn. 53/3220/0/-/26, Kontrakty dzierżawne między klasztorem oo. trynitarzy w Krotoszynie a Sądem Pokoju.
- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Dział Rękopisów, sygn. 17770/III, „Summariusz Autografów” ze zbiorów Adama Mielezki-Maliszkiewicza, zawierający streszczenia i wypisy materiałów historycznych i korespondencji polskiej magnaterii i szlachty z XVI-XIX w.
- Muzeum Regionalne w Krotoszynie, sygn. 1993, Akta klasztoru w Krotoszynie z lat 1825-1837.

Opracowania

- Dalbor W., *Związki Wielkopolski i Śląska w architekturze drugiej połowy wieku XVIII*, „Prace Komisji Historii Sztuki PAU”, t. 10, 1952.
- Janiszewski J., *Powiat kępiński*, Kępno 1928.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 11, *Powiat krotoszyński*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, oprac. Z. i J. Kębłowscy. Warszawa 1973.
- Kościół św. Piotra i Pawła (potrynitarzski)*, „Strażnica Kresowa. Miesięcznik Młodzieży Gimnazjum im. Ks. Hugona Kołłątaja”, R. 1, 1931, nr 3, s. 4.
- Krotoski K., *Dzieje miasta Krotoszyna*, t. 1, *Miasto Krotoszyn i jego dziedzice za czasów polskich (od 1415 do 1779)*, Krotoszyn 1930.
- Kusza M., *Dzieje gimnazjum krotoszyńskiego 1836-1946*, Krotoszyn-Poznań 2000.
- Nowacki J., *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964.
- Romanowicz A., *Zarys historii obecnego gimnazjum im. H. Kołłątaja w Krotoszynie (1836-1829)*, [w:] *Sprawozdanie dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Księdza H[ugona] Kołłątaja w Krotoszynie za pierwsze dziesięciolecie Zakładu w niepodległej i wolnej ojczyźnie 1919-1929*, Krotoszyn 1929.
- Sobczyńska-Szczepańska M., *Problem autorstwa kościoła dworskiego w Cieszkowie oraz świątyni trynitarzy w Krotoszynie w świetle źródeł*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 75, 2013, nr 3.
- Sobczyńska-Szczepańska M., *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice 2017.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy południowe 1793-1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957.
- Witko A., *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Warszawa 2002.
- Wojciechowska Z., *Dokumenty i akta klasztorów w Archiwum Państwowym w Poznaniu – dzieje, zawartość i metody opracowania*, „Poznański rocznik archiwalno-historyczny”, R. 4, 1996.
-

MIROŚLAWA SOBCZYŃSKA-SZCZEPAŃSKA

**KASATA KLASZTORU TRYNITARZY W KROTOSZYNIE
ORAZ LOSY JEGO KULTUROWEGO DZIEDZICTWA⁸⁵**

Streszczenie: Klasztor trynitarzy w Krotoszynie podzielił los innych konwentów wielkopolskich, które po drugim rozbiorze Polski znalazły się w granicach królestwa Prus. W wyniku represyjnej polityki wobec Kościoła drastycznie spadła liczba członków wspólnoty zakonnej, a jej majątek uległ znacznemu uszczupleniu. Zarówno pod rządami pruskimi, jak i w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, decyzją władz państwowych część izb klasztornych zajęto pod magazyny i urzędy. Klasztor został zamknięty w 1819 r., kiedy po śmierci jego przełożonego o. Jana Szkaradowicza ostał się tylko jeden zakonnik. Przy kościele ustanowiono intermistycznego kapłana, od 1824 r. był administrowany przez krotoszyńskiego proboszcza, a w 1925 r. erygowano przy nim parafię pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Gmach poklasztorny w 1836 r. stał się siedzibą szkoły powiatowej, następnie szkoły realnej i gimnazjum realnego, a od 1881 – urzędów wojskowych i cywilnych. Od 1969 r. mieści się w nim Muzeum Regionalne w Krotoszynie.

Potrynitarские budowle przetrwały w niezmiennym kształcie – wyburzono jedynie łączącą je dwukondygnacyjną galerię (w 1836 r.). Wystrój malarsko-rzeźbiarski świątyni zachował się z wyjątkiem kilku świętych wizerunków, w tym charakterystycznej dla ikonografii Zakonu Przenajświętszej Trójcy figury Jezusa Nazareńskiego Wykupionego, eksponowanej w ołtarzu głównym. Rozproszonemu uległy aparaty kościelne, przekazane do krotoszyńskiej fary i ubogich kościołów z archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Część dokumentów i ksiąg klasztornych, przetrzebionych po zamknięciu klasztoru, w 1869 r. trafiło do Królewsko-Pruskiego Archiwum Państwowego w Poznaniu, a pozostałe, w 1935 r., – do Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. Te ostatnie zaginęły.

Słowa kluczowe: trynitarze, Krotoszyn, kasaty, dziedzictwo kulturowe.

⁸⁵ Prezentowany tekst stanowi poszerzoną wersję referatu wygłoszonego na konferencji *Losy i znaczenie dziedzictwa po klasztorach skasowanych w Wielkopolsce pod rządami pruskimi (do 1871 r.). W 180. rocznicę decyzji o likwidacji klasztorów w Wielkopolsce*, zorganizowanej w Poznaniu w dniach 4-7 IV 2013 w ramach projektu *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*.

THE DISSOLUTION OF THE TRINITARIAN MONASTERY IN KROTOSZYN AND THE HISTORY OF ITS SPIRITUAL LEGACY

Abstract: The Trinitarian monastery in Krotoszyn shared the fate of other convents of the Greater Poland, which, after the second partition of Poland, found themselves within the borders of the Kingdom of Prussia. As a result of a repressive policy towards the Church, the number of members of the monastic community fell drastically and its state of possession diminished significantly. Both under the Prussian rule and during the existence of the Duchy of Warsaw, by the decision of state authorities, some monastery rooms were confiscated and turned into storerooms and offices. The monastery was closed in 1819, when – after the death of the superior Fr. Jan Szkaradowicz – only one monk remained. An interim priest was appointed for the church, since 1824 it was administered by the parish priest of Krotoszyn and in 1925 the parish of St. Apostles Peter and Paul was established. The monastery building was turned into the seat of the district school in 1836, later a primary and secondary school and since 1881 of army and civil offices. Since 1969 the building has housed the Regional Museum of Krotoszyn.

Post-Trinitarian buildings remained unchanged – only a two-storey gallery was demolished (in 1836). The interior design was preserved with the exception of a few effigies of saints, among them the figure of Jesus of Nazareth the Ransomed exposed in the main altar, characteristic for the iconography of the Trinitarian Order. Liturgical equipment was dispersed among the parish church and poor churches from the Archdioceses of Gniezno and Poznan. Some monastery documents and books remaining after the dissolution of the monastery were handed over to the State Archive of the Kingdom of Prussia in Poznan in 1869 and others to the Archdiocesan Archive in Poznan in 1935. The latter ones became lost.

Key words: Trinitarians, dissolutions, Krotoszyn, post-monastery legacy.

Translated by Hanna Rybkowska

